

१७. प्रधानमंत्री ग्रामीण आवास योजना आणि ग्रामीण विकास आढावा

भिंगारदेव विष्णू प्रल्हाद
संशोधक विद्यार्थी.

प्रस्तावना

स्वातंत्र्यप्राप्तीपासुनच भारत एक कल्याणकारी राष्ट्र राहिलेले आहे. देशातील जनतेचे कल्याण साध्य करणे हा त्याचा प्रमुख उद्देश आहे. ग्रामीण दारिद्र्य, गरीबी, बेकारी इ. समस्यांचे निर्मूलन करण्यासाठी विविध धोरणे, कार्यक्रम आणि योजना बनवणे हा भारताच्या नियोजिक विकासाचा प्राथमिक उद्देश राहिला आहे. भारत हा खेड्यांचा देश असल्याने प्रामुख्याने ग्रामीण विकासाचे धोरण बनवितांना दारिद्र्य निर्मूलन, अज्ञानता दूर करणे आणि उत्पादक रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देणे यावर मुख्य भर किंवा जोर नियोजन मंडळाचा राहिलेला आहे.

ग्रामीण विकासात लोकांच्या आर्थिक सुधारणेबरोबरच सामाजिक परिवर्तन सुध्दा समावीष्ट आहे. ग्रामीण विकासात आर्थिक विकासाच्या संधी उपलब्ध करतांना ग्रामीण विकास कार्यक्रमात लोकांचा अधिक सहभाग, योजनांचे विकेंद्रीकरण, भूमी सुधारणांचे उत्तर कार्यान्वयन, रोजगार संधीची उपलब्धता यांना प्राधान्य देण्यात आले. समाजातील निराधार, वृद्ध व्यक्ती, अंध, अपंग, शारिरीक व मानसिक आजाराने रोगग्रस्त व्यक्ती, निराधार, विधवा, परियक्ता देवदासी महिला, अनाथ बालके, इ. चे जीवनमान सुधारण्यासाठी त्यांना विविध योजनांच्या माध्यमातून रोजगार किंवा अर्थसहाय्य करण्यात येते. यापैकी काही योजना स्वतंत्रपणे राज्य शासनामार्फत राबविण्यात येतात तर काही केंद्र शासनामार्फत राबविण्यात येतात काही योजना केंद्र शासन आणि राज्य शासन यांच्याकडून संयुक्तरित्या राबविण्यात येतात. या योजनांचा लाभ अधिकाधिक गरजू नागरीकांपर्यंत पोहोचावा याकरीता शासन विविध माध्यमातून त्याचा प्रचार व प्रसार करीत असते.

केंद्र शासनाने व महाराष्ट्र शासनाने ग्रामीण विकासासाठी विविध योजनांची अंमलबजावणी केली आहे व करत आहे. महाराष्ट्र शासनाने ग्रामीण विकासाच्या योजनांची अंमलबजावणी करण्यासाठी जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणेची स्थापना केली आहे या यंत्रणेमार्फत संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना, इंदिरा आवास योजना, सुवर्ण जयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजना व पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमाची ग्रामीण भागात दारिद्र्य रेषेखालील लोकांच्या आर्थिक व सामाजिक जीवनात सुधारणा करण्यासाठी राबविल्या जात आहेत.

भारतीय अर्थव्यवस्था ही मिश्र स्वरूपाची अर्थव्यवस्था आहे. जलद आर्थिक विकास व आर्थिक विकासासोबत समता व सामाजिक न्याय हा नियोजनबद्ध आर्थिक विकासाच्या माध्यमातून गेल्या ६० ते ६५ वर्षांच्या कालावधीत आपण अकरा पंचवार्षिक योजना पूर्ण केल्या आहेत. आर्थिक प्रगतीबरोबरच सामाजिक न्याय, राहणीमानात वाढ, रोजगार संधीची उपलब्धता, उत्पन्न व सामाजिक संपत्तीतील विषमतेचे निर्मूलन ही पंचवार्षिक योजनेची प्रमुख उद्दिष्ट्ये राहिली आहेत.

बेकारी व दारिद्र्य या भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोर निरूत्तरीत समस्या बनल्या आहेत. आजही संवेदनशिलतेने पाहिलेतर दारिद्र्य आणि बेरोजगारी चा भस्मासूर मोठ्या प्रमाणात दिसते. दारिद्र्य निर्मूलनाच्या बाबतीत आजपर्यंत हाती घेण्यात आलेल्या कार्यक्रमात बहुतांश लाभधारक या पासून वंचित राहिल्याचे दिसून येते. 'लोक कल्याणकारी राज्य ही संकल्पना देशाने लोककल्याणासाठी स्विकारली असून दारिद्र्य निर्मूलनासाठी या संकल्पनेच्या माध्यमातून भारतीय अर्थव्यवस्था वाटचाल करीत आहे.

भारतीय लोकसंख्या सन २००१ च्या जनगणनेच्या अंतिम निष्कर्षानुसार १ मार्च २००१ रोजी भारताची लोकसंख्या १०२,८७,३७,४३६ च्या वर पोहचली आहे. सन १९९१ च्या जनगणनेच्या अंतिम निष्कर्षानुसार ती ८४,६४,२१,०३९ इतकी होती. लोकसंख्येचा विचार करता भारताचा जगात चिन्च्या खालोखाल दुसरा क्रमांक लागतो. म्हणून याच गतीने लोकसंख्या वाढली तर येणाऱ्या काळात भारतातील लोकसंख्येचा विस्फोट होईल असे तज्ञांचे मत आहे.

भारतीय जनतेत गरिबी, दारिद्र्य, बेकारी, अंधश्रद्धा, रूढी, परंपरा, अशिक्षितपणा, अल्पशिक्षीत ही वैशिष्ट्ये आहेत. भारतात १९९९-२००० च्या आर्थिक समिक्षा २००३-०४ च्या सारणीनुसार एकुण भारतात २६.१०% पेक्षा लोक दारिद्र्य रेषेखाली जीवन जगत आहेत. म्हणून भारतात गरीब लोकांची संख्या फार मोठ्या प्रमाणावर अस्तित्वात आहे. २००१ च्या जनगणनेनुसार देशातील साक्षरतेचे प्रमाण एकुण केवळ ६५.३८% आहे. याचाच अर्थ ३४.६२% लोक हे निरक्षर आहेत. महाराष्ट्रामध्ये जवळपास हे प्रमाण ७६.८८ टक्के साक्षर तर २३.१२% निरक्षरतेचे आहे.

केंद्र शासन व राज्य शासनामार्फत विविध कमकुवत घटकांना सक्षम करण्यासाठी कल्याणकारी योजना आखून जनसामान्यांचे हीत साधण्यासाठी विविध विकासाच्या, रोजगाराच्या योजनांतर्गत ग्रामीण व शहरी भागाचा विकास साधण्याचे धोरण शासन राबवत आहे. या सर्व योजनांबरोबरच ग्रामीण भागातील बेघर कुटूंबाच्या निवाऱ्याचा प्रश्न सोडविणारी प्रधानमंत्री आवास योजना मोलाची भूमिका बजावतांना दिसून येत आहे.

प्रधानमंत्री आवास योजनेचे स्वरूप

प्रधानमंत्री आवास योजना केंद्र पुरस्कृत योजना असून सन १९९५-९६ पासून स्वतंत्रपणे राबविली जाते. ग्रामीण भागातील दारिद्र्य रेषेखालील बेघर / कच्चे घर असलेल्या कुटूंबाना घरकुल बांधकामासाठी अर्थसहाय्य देणे हा योजनेचा उद्देश आहे. लाभार्थ्यांची निवड ग्रामपंचायतीमार्फत केली जाते. ग्रामपंचायतीमार्फत तयार केलेली कायम प्रतिक्षा यादी ग्रामपंचायतीच्या सुचना फलकावर प्रसिध्द केली जाते. योजनेचा लाभ मिळण्यासाठी लाभार्थी दारिद्र्य रेषेखालील असावा, कायम प्रतिक्षा यादीत त्याचे नाव असावे व घरकुल बांधकामासाठी स्वतःची जागा असावी, अशा सर्वसाधारण अटी आहेत. या अटींची पूर्तता करणाऱ्या व कायम प्रतिक्षा यादीत समाविष्ट न झालेल्या कुटूंबानी ग्रामपंचायतीचा ग्रामसेवक व पंचायत समितीचे गटविकास अधिकारी यांचेशी संपर्क साधणे गरजेचे आहे. सन २००२ मध्ये झालेल्या दारिद्र्य रेषेच्या सर्व्हेनुसार सन २००७-०८ ते सन २०१४-१५ मध्ये लाभार्थ्यांची निवड करून घरकुलांचा लाभ देण्यात आला आहे. सन २०११ च्या आर्थिक सामाजिक व जात सर्वेक्षणाची माहितीच्या आधारे सन २०१५-१६ पासून पुढील वर्षासाठी लाभार्थ्यांची निवड केली जाते. लाभार्थ्यांना घरकुल बांधकामासाठी रु.९५०००/- इतके अर्थसहाय्य दिले जाते. घरकुल अनुदाना व्यतिरिक्त महात्मा गांधी राष्ट्रीय रोजगार हमी योजनेअंतर्गत ९०/९५ दिवसांच्या अकुशन मजूरीच्या स्वरूपात अर्थसहाय्य दिले जाते. स्वच्छ भारत अभियानअंतर्गत घरकुल

लाभार्थ्यांना शौचालयासाठी स्वतंत्रपणे निधी उपलब्ध करून दिला जातो. सन २०१६-१७ पासून प्रधानमंत्री आवास योजना - ग्रामीण ही केंद्र पुरस्कृत योजना राबविली जात आहे. घरकुल बांधकामाकरिता साधारण क्षेत्रात रू.१.२० लक्ष व नक्षलप्रस्त भागाकरिता रू.१.३० लक्ष प्रति लाभार्थी अर्थसहाय देण्यात येते. प्रधानमंत्री आवास योजना ग्रामीण योजनेचे अर्थसहाय राज्यस्तरावरील बँक खात्यातून PFMS प्रणालीद्वारे लाभार्थ्यांच्या बँक / पोस्ट खात्यात जमा होते. प्रधानमंत्री आवास योजना ग्रामीण अंतर्गत सामाजिक, आर्थिक व जात सर्वेक्षण २०११ मधील माहिती लाभार्थ्यांच्या निवडीकरीता वापरण्यात येते. प्रधानमंत्री आवास योजना - ग्रामीण व अन्य ग्रामीण घरकुल योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी राज्य व्यवस्थापन कक्ष - ग्रामीण गृहनिर्माण गठीत करण्यात करण्यात आला आहे.

पंतप्रधान ग्रामीण आवास योजनेची निधी पध्दती

पंतप्रधान ग्रामीण आवास योजना ही केंद्र सरकारकडून निर्माण केलेली योजना होय परंतु या योजनेच्या निधीच्या खर्चाच्या बाबतीत केंद्र सरकारचा हिस्सा आणि राज्य सरकारचा हिस्सा याचे प्रमाण ६०:४० एवढे आहे. केंद्रशासित प्रदेशात पूर्णपणे भारत सरकारद्वारा पंतप्रधान आवास योजनेवर खर्च केला जातो. या योजनेच्या लाभार्थ्यांस एकुण १२०००० रू. घरकुल बांधकामासाठी केंद्र व राज्य शासनामार्फत अनुक्रमे ७२००० तर राज्यशासनाकडून ४८००० रू. अनुदान मिळते अनुदानाची ही रक्कम एकुण चार हप्त्यामध्ये मिळते. पहिला हप्ता किंवा टप्पा १५०००/- दुसरा टप्पा ४५००० तिसरा टप्पा ४००००/- तर चौथा टप्पा हा २००००/- रू. चा असतो.

पंतप्रधान ग्रामीण हा आवास योजनेअंतर्गत इतर प्रोत्साहन पर अनुदान

पंतप्रधान आवास योजनेअंतर्गत घरकुल मंजूर होणाऱ्या लाभार्थ्यांस स्वच्छ भारत मिशन अंतर्गत कुटूंबाकरीता शौचालयाच्या बांधकामाकरिता प्रोत्साहनपर रू.१२०००/- चे अनुदान मिळते. या प्रोत्साहन पर अनुदानामुळे लाभार्थी व लाभार्थ्यांचे कुटूंब स्वतःच्या शौचालयाचा वापर करू शकतात. तसेच पंतप्रधान आवास योजनेच्या लाभार्थ्यांला महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेअंतर्गत ९० मणूष्य दिवस मजुरीच्या स्वरूपात रू.१८२७० मोबदला मिळतो. परंतु यासाठी लाभार्थी हा घरकुल बांधकाम मंजूर यादीमध्ये नोंदणी झालेला असणे आवश्यक असते. लाभार्थ्यांचे कुटूंब ओळखपत्र क्रमांक (Card No) असावे लागते. तसेच लाभार्थ्यांचे जवळच्या राष्ट्रीयकृत बँकेत बचत खाते, लाभार्थ्यांचा आधार क्रमांक इत्यादी बाबींची आवश्यकता असते किंवा लाभार्थ्यांला या गोष्टींची पूर्तता करावी लागते.

प्रधानमंत्री ग्रामीण आवास योजना अंतर्गत मिळणाऱ्या अनुदानांच्या टप्प्यांचे विवरण / तपशिल

प्रधानमंत्री आवास योजनेअंतर्गत लाभार्थ्यांस मिळणारे अनुदान रू.१२००००/- हे चार टप्प्यामध्ये मिळत असते. घरकुल बांधकामाच्या विशिष्ट स्थितीनुसार किंवा घरकुल बांधकामाच्या प्रगतीनुसार हे अनुदान टप्प्या- टप्प्याने मिळत असते.

प्रथम टप्पा

प्रथम टप्प्यात करावयाची कार्यवाही

१. घरकुल बांधकाम ज्या ठिकाणी करावयाचे आहे त्या जागेची साफसफाई करणे.
२. ग्रामीण गृहनिर्माण अभियंता यांचे कडून जागेची आखणी (लाईन आऊट) करून घेणे.
३. पाया बांधकामासाठी लागणाऱ्या साहित्याची जमवा-जमव करणे.

४. घरकुल बांधकामासाठी गवंड्याची निवड करणे.
५. प्रत्यक्ष पाया खोदकाम करून पायाचे बांधकाम करणे.
६. प्रत्यक्ष पाया खोदकाम व पायाचे बांधकाम याकरीता महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजने अंतर्गत २८ मणूष्य दिवस रोजगार निर्मितीचे मजूरीच्या स्वरूपात मिळणारे रू.५६८४/- हे मजूरांच्या बचत खात्यामध्ये जमा होतील.
७. पाया बांधकाम पूर्ण होताच ग्रामीण गृह निर्माण अभियंता / ग्रामविकास अधिकारी / ग्रामसेवक यांना कळविणे.
८. ग्रामीण गृह निर्माण अभियंता / ग्रामविकास अधिकारी / ग्रामसेवक यांना पाया बांधकामाचे फोटो तात्काळ आवास सॉफ्टवेअर मध्ये अपलोड करणे.

द्वितीय टप्पा

द्वितीय टप्प्यात करावयाची कार्यवाही

१. विट बांधकामासाठी लागणारे साहित्य - बिट १२५०० वीटा, वाळु/ रेती - ४ ब्रास , सिमेंट -७५ बैग, आवश्यकतेनुसार चौकट, खिडक्या यांची जमवाजमव करणे.
२. वीट बांधकामास सुरुवात करण्यापूर्वी महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेअंतर्गत २४ मणूष्य दिवस रोजगार निर्मितीचे हजेरी पत्रक ग्रामविकास अधिकारी / ग्रामसेवक यांनी नरेगा कक्षातून काढून घेणे
३. विट बांधकामास सुरुवात करणे.
४. सोबतच शौचालय बांधकामास सुरुवात करणे
५. विट बांधकाम लिंटेल् लेव्हलपर्यंत पूर्ण करणे.
६. ग्रामीण गृहनिर्माण अभियंता / ग्रामविकास अधिकारी / ग्रामसेवक यांना विट बांधकाम पूर्ण झाल्याबाबत कळविणे.
७. ग्रामीण गृहनिर्माण अभियंता यांनी फोटो आवास सॉफ्टवेअरमध्ये तात्काळ अपलोड करणे.

तृतीय टप्पा

१. पत्रे, कौल इत्यादी साहित्य गोळा करणे.
२. छतकाम करण्यापूर्वी महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजने (MGNREGA) अंतर्गत १० मणूष्य दिवस रोजगार निर्मितीचे हजेरी पत्रक ग्राम विकास अधिकारी / ग्रामसेवक यांनी नरेगा कक्षातून काढून घेणे.
३. छतकाम पूर्ण करून घेणे.
४. ग्रामीण गृहनिर्माण अभियंता / ग्रामविकास अधिकारी / ग्रामसेवक यांना छतकाम पूर्ण झाल्याबाबत कळविणे.
५. ग्रामीण गृहनिर्माण अभियंता यांनी फोटो आवास सॉफ्टवेअरमध्ये तात्काळ अपलोड करणे

चौथा टप्पा

चौथ्या टप्प्यात करावयाची कार्यवाही

१. घरकुल परीपूर्ण करण्यापूर्वी महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण हमी योजने (MGNREGA) अंतर्गत २८ मणूष्य दिवस रोजगार निर्मितीचे हजेरी पत्रक ग्रामविकास अधिकारी / ग्रामसेवक यांनी नरेगा कक्षातून काढून घेणे.

२. घरकुलाला प्लास्टरींग करणे.
३. घरकुल बांधकाम शौचालयासहीत पूर्ण करणे.
४. दरवाजे, खिडक्या यांच्या झुपा कडी - कोंड्या सह बसविणे
५. घरकुलाला रंगकाम करणे व घरकुलाच्या दर्शनिय भागावर / भिंतीवर लाभार्थ्यांचे नामफलक विहित नमून्यात नोंदविणे.
६. ग्रामीण गृहनिर्माण अभियंता / ग्रामविकास अधिकारी / ग्रामसेवक यांना घरकुल बांधकाम परीपूर्ण झाल्याबाबत कळविणे
७. ग्रामीण गृहनिर्माण अभियंता यांनी फोटो आवास सॉफ्टवेअरमध्ये तात्काळ अपलोड करणे.

लाभार्थी पात्रता

प्रधानमंत्री ग्रामीण आवास योजनेचा लाभार्थी होण्यासाठी किंवा या योजनेच्या माध्यमातून घरकुल मिळविण्यासाठी खालील पात्रता अंगी असावी लागते.

१. लाभार्थी हा दारिद्र्य रेषेखाली असून अनुसूचित जाती / जमाती या संवर्गातील असावा.
२. लाभार्थ्याकडे अनुसूचित जाती / जमातीचा व उत्पन्नाचा दाखला असणे अनिवार्य आहे.
३. महाराष्ट्र राज्यातील वास्तव्य किमान १५ वर्षांचे असावे.
४. लाभार्थ्याकडे घरकुल बांधणीसाठी स्वतःची अथवा शासनाची जमीन असणे आवश्यक आहे.
५. लाभार्थ्याकडे स्वतःचे अथवा कुटूंबाचे पक्क्या स्वरूपाचे घर नसावे.
६. विधवा, परियक्त्या, निराधार, दुर्गम भागातील लाभार्थींना प्राधान्य.
७. ग्रामीण क्षेत्रासाठी उत्पन्न मर्यादा रक्कम रू.१.२० लाख पर्यंत असावे.
८. लाभार्थ्यांने इतर योजनांमधून घरकुलाचा लाभ घेतलेला नसावा.

संदर्भ सूची

१. वि.स.पागे, 'बेकारी निर्मूलनातून ग्रामीण विकास'
२. सुखदेव थोरात (२००७), 'दलित निरंतर विषमता आणि दारिद्र्य'
३. कविमंडल विजय (२००६) 'ग्रामीण विकासाचा एकात्मिक दृष्टीकोन, निजी, कार्यक्रम आणि व्यूहरचना'
४. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी.
५. www.maharashtra.gov.in
६. www.pmgay.gov.in